

ISSN: 2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

ҲУҚУҚИЙ, ИЖТИМОИЙ, ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN 2181-9416
Doi Journal 10.26739/2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

2 СОН, 4 ЖИЛД

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 2, ВЫПУСК 4

LAWYER HERALD

VOLUME 2, ISSUE 4

TOSHKENT-2024

Мундарижа

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

1. ЮЛДАШЕВ Жаҳонгир

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ КОРПОРАТИВНОГО
УПРАВЛЕНИЯ: ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ 8

2. КАНЬЯЗОВ Есемурат Султамуратович

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО
ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ 14

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ИҚТИСОДИЙ ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ҲАКАМЛИК ЖАРАЁНИ ВА МЕДИАЦИЯ

3. САИДОВ Мақсудбек Норбоевич

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИГИДА СУД ҲУЖЖАТЛАРИНИНГ ЮҚОРИ
ИНСТАНЦИЯ СУДЛАРИДА ҚАЙТА КЎРИЛИШИ (ИҚТИСОДИЙ ПРОЦЕССУАЛ
ҚОНУНЧИЛИК МИСОЛИДА) 19

СУД ҲОКИМИЯТИ. ПРОКУРОР НАЗОРАТИ. ҲУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

4. РУЗИНАЗАРОВ Шухрат Нуралиевич

РАҚАМЛИ СУД ИШ ЮРИТУВИ ЖАРАЁНИГА ЎТИШНИНГ
ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ 28

5. OBLOKULOV Munis Musinovich

MANSABDOR SHAXSLARINING QARORLARI, HARAKATLARI (HARAKATSIZLIGI)
YUZASIDAN KELIB CHIQUADIGAN NIZOLARNI MA'MURIY SUDLARDA KO'RIB CHIQUISHNING
ISHLARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI 40

6. JUMAYEV Shohjahon Begimqul o'g'li

QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR TEKSHIRUVI MAQSADI, PREDMETI, VOSITALARI
HAMDA AHAMIYATI 48

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ. КРИМИНОЛОГИЯ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

7. ESHNAZAROV Murodqosim Hamzayevich

JINOYAT PROTSESSIDA EKSPERT XULOSASIDAN FOYDALANISH: ANGLO-SAKSON HUQUQ
OILASI DAVLATLARI MISOLIDA 54

8. БУРАНОВА Разия

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ
В ПРОГНОЗИРОВАНИИ ПРЕСТУПНОСТИ 63

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ. КРИМИНАЛИСТИКА, ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ҲУҚУҚ ВА СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ

9. ИМОМНАЗАРОВ Алишер Хасанович КЎЗДАН КЕЧИРИШ ТЕРГОВ ҲАРАКАТИ ОБЪЕКТЛАРИ ВА ТУРЛАРИ	70
--	----

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

10. АЪЗАМХУЖАЕВ Умидхон МЕСТО ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ КОРИДОРОВ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА	78
11. SULAYMANOV Odiljon HUMAN RIGHTS IN THE DIGITAL AGE: CHALLENGES, THREATS AND PROSPECTS	87
12. ИСОҚОВ Луқмонжон Холбоевич МИГРАЦИЯ ВА НОГИРОНЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ НИСБАТИ.....	92
13. РАҲМОНОВА Сабрина РЕАЛИИ XXI ВЕКА: ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРАВА ЖЕНЩИН В МИРЕ.....	102

ЮРИДИК ХИЗМАТ, АДВОКАТУРА, НОТАРИАТ

14. ФАЙЗИЕВ Хайриддин Сирожиддинович ЎЗБЕКИСТОНДА ЮРИДИК ХИЗМАТ ИНСТИТУТИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ	107
--	-----

ҲУҚУҚИЙ АМАЛИЁТ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

15. ШАКУРОВ Рафик Равильевич КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШДА СИНГАПУР ТАЖРИБАСИ	115
16. КАРАКЕТОВА Дилноза Юлдашевна КРИМИНОЛОГИЯДА САБАБИЯТ.....	121

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ ВЕСТНИК ЮРИСТА LAWYER HERALD

КАРАКЕТОВА Дилноза Юлдашевна
Тошкент давлат юридик университети
Жиноят ҳуқуқи, криминология ва коррупцияга
қарши куришиш кафедраси катта ўқитувчиси,
юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: d.yu.karaketova@gmail.com

КРИМИНОЛОГИЯДА САБАБИЯТ

For citation (иқтибос келтириш учун, для цитирования): КАРАКЕТОВА Д.Ю.
Криминологияда сабабият // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herald.
№ 2 (2024) Б. 121-135.

 2 (2024) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9416-2024-2-16>

АННОТАЦИЯ

Мақолада жиноятчилик сабабларига оид асосий ёндашувлар таҳлил қилинган. Классик ёндашувлар вакиллари Чезаре Беккарианинг “Жазо назарияси”, Чезаре Ломброзининг “Антропологик мактаб назарияси”, Иеремия Бентамнинг “Ирода эркинлиги назарияси” ва Эмил Дюркгеймнинг “Аномия назарияси”, ижтимоий-психологик ёндашувлар вакиллари “Дифференциал боғлиқлик (табақалаштирилган) назарияси”, “Бегоналаштириш назарияси”, “Нейтрализация назарияси”, “Субмаданият назарияси”, “Дрейф (кеманинг курсдан оғиши) назарияси”, “Стигмация назарияси” ўрганилган. Муаллиф иқтисодий, ижтимоий-маданий, психологик, оилавий ва ижтимоий омилларни ҳисобга олган ҳолда жиноятчилик сабабларини бир неча мезонларга кўра таснифлашга ҳаракат қилган.

Калит сўзлар: сабабият, жиноятчилик, жиноятчилик назарияси, жиноятчилик сабаблари, омиллар гуруҳи, таснифлаш, диалектика қонуниятлари ва категориялари, жиноятчиликка имкон берган шарт-шароитлар, жиноятчиликнинг объектив ва субъектив сабаблари.

КАРАКЕТОВА Дилноза Юлдашевна
Старший преподаватель Ташкентского государственного юридического
университета, доктор философии по юридическим наукам (PhD)
E-mail: d.yu.karaketova@gmail.com

ПРИЧИННОСТЬ В КРИМИНОЛОГИИ

АННОТАЦИЯ

В статье представлен обзор различных теорий причин преступности. Классические подходы представлены “Теорией наказания” Чезаре Беккариа, “Теорией антропологической школы” Чезаре Ломброзо, “Теорией свободы воли” Джереми Бентама и

“Теорией аномии” Эмиля Дюркгейма, среди социально-психологических подходов сделан обзор “Теории дифференциальной зависимости (дифференцированной)”, “Теории отчуждения”, “Теории нейтрализации”, “Теории субкультуры”, “Теории дрейфа (отклонения корабля от курса)”, “Теории стигматизации”. Авторами предпринята попытка классифицировать причины преступности по нескольким критериям с учетом экономических, социокультурных, психологических, семейных и социальных факторов.

Ключевые слова: причинность, преступность, теория преступности, причины преступности, группа факторов, классификация, закономерности и категории диалектики, условия, способствовавшие преступности, объективные и субъективные причины преступности.

KARAKETOVA Dilnoza

Senior lecturer at Tashkent State University of Law,

Doctor of Philosophy (PhD) in Law

E-mail: d.yu.karaketova@gmail.com

CAUSATION IN CRIMINOLOGY

ANNOTATION

The article provides an overview of various theories of the causes of crime. Classical approaches are presented in “Theory of Punishment” by Cesare Beccaria, “Theory of Anthropological School” by Cesare Lombroso, “Theory of Freedom of Will” by Jeremy Bentham and “Theory of Anomie” by Emil Durkheim, among the socio-psychological approaches, “Theory of Differential Dependence (Differentiated)”, “Theory of Alienation”, “Theory of Neutralization”, “Theory of Drift (Subculture)”, “Theory of Stigmatization”. The authors attempted to classify the causes of crime based on several criteria, taking into account economic, sociocultural, psychological, family, and social factors. The authors attempted to classify the causes of crime based on several criteria, taking into account economic, sociocultural, psychological, family, and social factors.

Keywords: causality, criminality, crime theory, causes of crime, group of factors, classification, patterns and categories of dialectics, conditions that contributed to crime, objective and subjective causes of crime.

Криминология фанида мураккаб ва ҳал қилиниши жиҳатдан аҳамиятли бўлган муаммоли категориялардан бири “сабабият” ҳисобланади. Криминологияда сабабият жиноятчилик ҳақидаги фаннинг методологик ва фалсафий масалаларидан бири сифатида эътироф этилади. Яъни “сабабият” нафақат криминология, балки жиноят ҳуқуқи, фалсафа фанларининг ҳам тадқиқот объекти ҳисобланади. Мамлакатимизда криминологияда “сабабий боғлиқлик” ҳақидаги таълимотлар муаммо сифатида махсус тадқиқ қилинмаган.

Бундан ташқари айтиб ўтиш керакки, жиноятчилик сабабларини умумметодологик жиҳатдан ўрганиш – жамиятдаги салбий ҳодиса ҳисобланган жиноят, унинг вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитлари, шунингдек, жиноятчилик тузилиши, унга таъсир кўрсатувчи устувор омиллар ва йўналишларни аниқлаш ва билишни тақозо қилади. Аксарият ғарб криминологларининг фикрига кўра, жиноятчилик сабабларининг тадқиқ қилиниши ва ўрганилиши инсоният цивилизацияси ва глобаллашуви жараёнига ҳам таъсир кўрсатади. Маълумки, жамиятда турли: позитив (ижобий) ва негатив (салбий) ҳодисалар мавжуд бўлиб, бундай ҳодисалар ичидан айнан қайсилари негатив эканлигини ўрганиш эса криминология фанининг асосий вазифаларидан биридир. Жиноий хулқ-атвор, жиноятчилик ана шундай кўп объектлики негатив ҳодисалардан бири бўлиб,

бундай қилмишларнинг вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлаш ва ўрганиш жамият учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Криминология фанининг методологик асосини диалектика қонуниятлари ва категориялари ташкил этади. Криминологияга тегишли бундай категориялар ичидан “сабаб ва оқибат” категорияси муҳим бўлиб, у криминологияда виктимология ва жиноятчилик сабаб ва шарт-шароитларини тадқиқ этиш учун қўлланилади.

Ҳозирги кунда бир қанча университет ва институтларда “криминологик сабабият” мавзусида тадқиқотлар ўтказилишига катта эътибор берилмоқда.

Криминологияда сабабият мураккаб ва аралаш муаммолардан биридир, шунинг учун ҳам бу тушунча алоҳида ҳолатларини эътиборга олган ҳолда босқичма-босқич ўрганилиши лозим. Ҳар бир ҳолат вужудга келишининг умумий категорияси “детерминация” (лот Determinare белгилаш) криминологияда муҳим аҳамият касб этади.

Детерминизм барча ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва сабабий боғлиқлиги, объектив қонуниятлари ҳақидаги фалсафий таълимотдир. У сабабиятнинг умумий хусусиятини рад этувчи индетерминизм таълимотига қарама-қарши ҳисобланади.

Детерминация бу ҳолат, жараён ва ҳодисаларнинг объектив мавжуд боғлиқлигидир.

Диалектика қонунига кўра, барча мавжуд нарсалар доимий ҳаракатда, воқелик соҳаларидаги ҳодисаларнинг боғлиқлиги турли: элементар, механик, физик, биологик ва ижтимоий шаклда бўлади.

Детерминация турли шаклларта эга: ҳодисаларнинг боғлиқлиги, функцияларнинг алоқаси, корреляция, сабабият ва ҳ.к.

Сабабий боғлиқлик детерминация ҳақидаги таълимотнинг асосини ташкил қилади. Сабабият эса детерминациянинг ички ўзига хос хусусиятларга эга: умумийлик, орқага қайтиш кучига эга эмаслик, вақт ва ҳудуд бўйича узвийлик.

Ўз табиатига кўра сабабият – генетик боғлиқлик ҳисобланади, чунки сабаб маълум бир оқибатларни келтириб чиқаради.

Инглиз астрономи, физик-математик, материалист Гершель Джон Фредерик Вильям нуқтаи назарига кўра, барча фанларнинг асосий вазифаси сабабиятни аниқлашдан иборат бўлиши керак. Бу вазифани у қуйидаги 5 қоида орқали белгилаб беради:

- 1) сабаб ва оқибат боғлиқлигининг ўзгармаслиги;
- 2) сабаб мавжуд бўлмаганида оқибатнинг ҳам мавжуд эмаслиги, ўзгармаслиги;
- 3) сабаб ҳақиқийлигининг ўсиши ва камайиши оқибатнинг ўсиши ва камайишига олиб келиши;
- 4) тўғри, тўсиқсиз ҳаракатларнинг ҳар бир ҳолатида сабаб оқибатларининг бевоситалиги;
- 5) сабаб йўқолиши билан оқибатнинг йўқолиши[1].

Сабабият категорияси 30дан ортиқроқ алоқаларни бирлаштириб, сабаб, шунингдек, шарт-шароит, натижа (оқибат) ва улар ўртасидаги алоқадорликларни ўз ичига олади.

Фалсафада шарт-шароитларнинг бирга содир бўладиган, зарур ва етарли кўринишлари мавжуд.

Бирга содир бўладиган шарт-шароитлар деганда, сабаб вужудга келишининг вақт ва ҳудуддаги ҳолатлари тушунилади. Зарур шарт-шароитлар сифатида уларсиз жиноий сабаблар келиб чиқмайдиган шарт-шароитлар тан олинади. Зарур шарт-шароитлар мажмуи эса етарли шарт-шароитларни келтириб чиқаради.

Сабаб ва шарт-шароитлар ўртасидаги муносабат нисбий бўлиб, у генетик характерга эга, яъни сабаб хатти-ҳаракатни вужудга келтирса, шарт-шароит сабаб билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар имкониятини келтириб чиқаради.

Сабаб ва оқибат динамик ва статик қонуниятлар билан ўзаро боғлиқдир. У ёки бу жиноят содир этиш билан шахс маълум бир ижтимоий муносабатларга зарар етказиши. Бу ерда сабабий боғланиш ҳулқ-атворнинг мотив ва мақсади шаклида ифодаланган шахс билан боғлиқдир.

1995 йилда Россия Федерациясида чоп этилган “Криминология” дарслигида “ҳар

бир жамиятда жиноятчиликнинг умумий сабаби - бу объектив ижтимоий қарама-қаршиликдир[2]”, деб таъкидланган.

А.И. Долгованинг фикрича, ҳар бир жамиятдаги жиноятчиликни унинг вужудга келган жойи, вақти ва шароитларининг хусусиятларидан келиб чикиб ўрганиш керак. Бу эса ижтимоий субъектлар тизими ва эҳтиёт чораларини белгилаш каби амалий мақсадлар учун хизмат қилади[3].

В.Н. Кудрявцевнинг фикрига кўра, жиноятчилик сабаблари бир хил бўлмасдан, бундай сабаблар асосини объектив ижтимоий қарама-қаршилик ташкил этади.[4]

Юқоридагилардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, ижтимоий хавфли ҳодиса ҳисобланган жиноятчилик ижтимоий хусусиятга эга бўлганлиги учун ижтимоий муносабатлар доирасидагина ўзининг сабабларига эга бўлади.

Иккинчидан, жиноят ва жиноятчиликнинг аниқ, ягона сабабини кўрсатиш методологик жиҳатдан нотўғри бўлиб, сабабият криминологияда комплекс ҳодисадир.

Учинчидан, жиноятчилик сабаблари муаммоларига комплекс нуқтаи назаридан қараш керак.

Қуйида жиноятчилик сабаблари ҳақидаги асосий назарияларга тўхталамиз. Жиноятчилик сабабларининг вужудга келиши тўғрисида қатор концепциялар ишлаб чиқилган бўлиб, бу борада бир неча: теологик ва астрологик, антропологик ва биологик, бионик ва кибернетик, генетик ва психологик нуқтаи назарлар мавжуддир.

Махсус адабиётларда жиноятчилик сабабларининг асосан икки: биологик ва социологик йуналиши белгиланган. Лекин булардан ташқари бир неча таълимотлар ҳам мавжуддир.

Ушбу назарияларнинг қадимгиларидан бири теология таълимотидир.

Биринчидан, бу таълимотда “жиноят” сўзи ўрнига “гуноҳ” сўзи ишлатилади. Лекин “гуноҳ” сўзи ижтимоий хавфли бўлган жиноят билан бирга шахс хулқ-атвор қоидаларини ҳам ўз ичига олади.

Иккинчидан, бу таълимотнинг асосий ғояси инсон ҳаёти гуноҳдан иборат ва инсоният гуноҳлар мажмуи билан қопланган.

Хулоса қилиб айтганда, бу таълимотга кўра, шахснинг жиноий (гуноҳли) хулқ-атвори — дастлаб одам ўзинини хатти-ҳаракатига боғлиқ бўлган, кейинчалик у табиий характерга эга бўлиб, одамнинг ажратиб бўлмайдиган сифатига айланган, бу ҳолат эса инсоният бутунлай инқирозга учрашигача давом этади.

Илоҳийлик таълимотига вақт ва руҳиятига кўра яқинроқ бўлган тиббий-астрология таълимотида қуёш, ой ва қуёш системасидаги бошқа планеталар ҳамда бурж белгиси, юлдуз ва космик нурланишлар инсон аурасига таъсир қилади[5], деб ҳисобланади. Масалан, бир бурж остида туғилган инсонлар бир хил касалликка, бир хил тақдирга эга бўлади. Ҳар бир бурж белгиси инсон аурасига мўлжалланган бўлиб, унинг индивидуал хусусиятлари (космик коди, биокоди)ни белгилайди.

Астромедицина йуналиши вакиллариининг тасдиқлашича, қуёш энергияси инсон энергияси (унинг умуртқа, юрак энергияси)га циркуляр таъсир қилади. Лекин бу таълимотда инсоннинг қилмишининг қуёш энергиясига боғлиқлиги ҳақида аниқ гапирилмаган.

Жиноятчилик сабаблари ва унга қарши курашишнинг методологик асосини таълимотлар ичида XVIII аср ўрталари яратилган омиллар назарияси (теория факторов) ташкил этади. Бу назариянинг асосчиси Шарль Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи” асарида шахснинг хулқ-атворига таъсир кўрсатувчи бир-биридан мутлақо фарқ қилувчи қуйидаги омилларни: бошқарув шакли, қонунчилик, мамлакатнинг географик жойлашуви, иқлим, тупроқ сифати, халқнинг турмуш тарзи, виждон эркинлиги даражаси, аҳолининг табақаланиши ва сони, бойлик, савдо-сотик, одат ва удумларни кўрсатиб ўтди[6], Монтескье назариясида жиноятчилик сабабиниинг икки географик ва иқлим билан боғлиқ йуналиши кўрсатилган.

Инглиз моралисти, юрист Иеремия Бентам ўзининг “Қонунчилик ва ахлоқ асосларига кириш” асарида шахснинг хулқ-атворига, хусусан, жиноятчиликка таъсир қиладиган 32та ҳолатни санаб ўтган: мустақамлик, жисмоний ожизлик, билим даражаси ва сифати, аклий имкониятлар кучи, характернинг қўполлиги, доимийлиги, одат йўналишлари, маънавий эҳтиёжлар, ахлоқий ва диний сезувчанлик, диний эҳтиёжлар, ёқимсизликни хуш кўриш, нодонлик, оддий билимлар, молиявий аҳвол, тана тузилиши, ёқтириш ва ёқтирмасликдан келиб чиқадиган алоқалар, жинс, ёш ижтимоий ҳолат, тарбия, иқлим, ижтимоий ҳолат, тарбия, иқлим, келиб чиқиш, бошқарув шакллари, дин ва ҳ.к[7].

Бентам ўзининг “Деонтология, ёки ахлоқ тўғрисидаги фан” асарида шахс хулқ-атворининг мотиви роҳат ёки азоб-уқубатларга олиб келишини тасдиқлаган. Руҳият, унинг ғояси бўйича, аниқ бир шахснинг қилмиши натижасида вужудга келувчи роҳат ва уқубатнинг мувозанати сифатида математик характерга эга[8].

XIX аср 1-ярмида белгиялик олим Адольф Кетле Статистик маълумотлар асосларига ихтисослашган жиноятчилик омиллари назариясини яратди. Унинг бундай назарий қарашлари “Ижтимоий физика” асарида асослаб берилган. Ўрта ёшли шахсларнинг жиноят содир этишига бўлган иштиёқини аниқлаш учун Кетле ахлоқий (руҳий) элементга иқлим, жинс ва ёш таъсирини тадқиқ қилиш ва бутаъсирлар ҳақиқийлигининг даражасини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

“Ёш бевосита жиноятчиликка мойилликнинг кучайиши ёки пасайишига таъсир кўрсатувчи сабаблардан биридир. Бу мойиллик шахснинг эҳтирос ва жисмоний кучи интенсивлиги билан тенг даражада ривожланади”.

“Жинсларнинг турли хиллиги ҳам жиноятчилик мойиллигига таъсир кўрсатади”.

“Жиноятчиликка йил вақтларининг алмашуви таъсир кўрсатишини аниқлаган ҳолда, у ёз вақтида - шахсга қарши жиноятлар кўпроқ, мулкка қарши жиноятлар эса камроқ этилади, қишда эса “аксинча”, - деб таъкидлайди.

“Иқлим асосан одамнинг шахсга қарши жиноятлар содир этиш мойиллигига таъсир қилади.”

У жиноятчилик омиллари сифатида ёш, жинс, иқлимга эътибор бериб, булардан ташқари, қуйидаги омилларни санаб ўтади: ишлаб чиқариш ва савдо тараққиёти, фуқароларнинг тенгсизлиги, касб роли, улуғлаш, қашшоқлик ва ҳ.к.[9]

Кўпчилик криминалистлар ва юристлар омиллар назариясидаги қуйидаги:

1. Жиноятчиликнинг асосий сабабларини тушунтиришда жиноятчиликнинг алоҳида омилларини белгилаш зарурияти;

2. Шахснинг хулқ-атвори индивидуал омиллар мажмуи сифатида жиноятчилик ривожланиш қонуниятлари билан бирга тадқиқ қилиш зарурияти;

3. Жиноятларга био-физиологик ва ижтимоий омиллар маҳсули сифатида қарашни тан оладилар.

Жиноятчилик сабаблари тўғрисидаги биологик таълимотлар нисбатан ривожланган таълимотлардан биридир.

Австриялик анотом Г.И.Галль инсон миясида “ўғрилиқ ва одам ўлдириш ҳаракатининг қўзғалишига олиб келадиган маълум бир жой”ни топиш мумкинлигини таъкидлайди[10].

Жиноятчиликнинг биологик омиллари ва унинг таснифи муаммолари билан биринчи марта алоҳида шуғулланган италиялик врач, криминалист, Турин Университети анатомия фанлари профессори Чезаре Ломброзо “антропологик мактаб” асосчиси ҳисобланади.

Ломброзо жиноятчилик сабабларини: эволюцион характерга эгаллигини белгилаб, “жиноятчи бўлиб туғилган шахсларнинг табиати» омилига кўпроқ аҳамият берди. Бу борада у дастлаб жиноятчилик омилларининг схемасини эмас, балки жиноятчи бўлиб туғилган шахснинг “стигма” белгилари, симптомлари схемасини ишлаб чиқди. Бундай схемалар унинг “Жиноятчи одам”, “Жиноят унинг сабаблари ва даволаш воситалари” асарларида ифодаланган.

“Жиноий одам” асарида жиноятчи бўлиб туғилган шахснинг характерли белгиларига

эътибор берган. Кейинчалик эса жиноятчи бўлиб туғилган шахснинг антропологик, биологик, биопсихологик белгиларини тадқиқ қила бошлади. Унинг намунавий схемаси куйидагича:

- а) руҳий касал ва нормал шахслар, жиноятчининг бош суяги тузилиши, хусусиятлари, бузилишлар (аномалия);
- б) мия бузилишлари: морфологик ва психологик бузилишлар;
- с) ички бузилишлар: юрак, ошқозон ва ҳ.к.;
- д) вазн, қомат, бош, юз, қулоқ, бурун, оғиз, соч, терининг атропометрик хусусиятлари;
- е) тана бузилишлари: кўкрак, томирлар ва ҳоказоларнинг аномалиялари;
- ф) биопсихологик хусусиятлар: тана температураси, таъсирчанлик, шафқатсизлик, майга ва қимор ўйинига ишқибозлик, диндорлик, ахлоқий сезгилар, виждон қийналиши, ўз қилмишидан пушаймон бўлиш, адолат туйғуси, дангасалик, енгилтаклик, цинизм, ёлғончилик, маълумот, жаргон, имо-ишоралар, дастхат, татуировка [11].

“Жиноят, унинг сабаблари ва даъволаш воситалари” асарида Ломброзо “ҳар бир жиноят сабаблар кўплигидан келиб чиқади” деган сўз бошисида жиноятчилик омилларининг бутун бир тизимини ривожлантирди.

У асосий ҳисоблаган физик, биологик, психологик ва ижтимоий омиллар гуруҳидан келиб чиқувчи куйидаги 15та:

- 1) иқлимий ва метеорологик омиллар ҳаддан ташқари ортиқ ҳарорат, мўтадил ҳарорат, йил фасллари, иссиқ кунлар, жиноятчилик йилномаси, иссиқ давлатлар ва бошқа таъсирлар;
- 2) географик омиллар: геология, география, безгак (малярия), ўлим;
- 3) ирқ омиллари: ирқ таъсири, жиноятчилик марказлари, делихоцефаллар, брахицефаллар (қиска, думалоқ каллали одам), рангли ва қора сочлар, еврейлар, богемалар (капиталистик мамлакатлардаги турмуш шароити оғир аҳволдаги адиблар, артистлар, рассомлар ва зиёлилар);
- 4) цивилизация ва варварлик омиллари: варварлик (маданиятсизлик), одамларни тўплаш, эмиграция, иммиграция, туғилиш, шаҳар, қишлоқ;
- 5) Овқатланиш билан боғлиқ омиллар;
- 6) алкоголизм ва наркотизм омили: ичкиликнинг салбий таъсири, пауперизм, алкоголизмнинг ривожланиши, наркотик, морфий истеъмол қилиш;
- 7) таълим омиллари: саводлилик, саводсизлик, таълим, таълим аломатлари;
- 8) иқтисодий омиллар: нархлар ва солиқлар, ишсизлик, иш ҳақи тўлаш кунлари, омонат кассалари, қишлоқ хўжалик ва саноат туманлари, бойлик, камбағаллар жиноятчилигининг устунлиги;
- 9) дин омили;
- 10) тарбия омили: никоҳсиз туғилганлар, етимлик, ахлоқсиз ота-оналар, тарбия;
- 11) ирсият омили: атавистик ирсият, ота-оналарнинг руҳий ёки тутқаноқ (эпилепсия) касаллиги, алкоголизм сифатидаги мерос, ота-она ёши;
- 12) ёш омили: илгарилаб кетиш, ёш;
- 13) жинс омили: жинс ва ёш мослиги, жиноятчининг жинс билан боғлиқ хусусиятлари, фоҳишабозлик;
- 14) фуқаролик ҳолати омили: фуқаролик ҳолати, касб, ҳарбий хизмат, ишдан жирканиш;
- 15) бошқа омиллар: тюрма, сенсация, тақлид қилмоқ [12] кўрсатилган.

Ломброзо туғма жиноятчи назарияси билан бирга шахснинг ташқи белгиларига кўра жиноятчилар типлари назариясини ҳам яратди.

Лекин Ломброзонинг қарашлари ҳаёт бўлган давридаёқ танқидга учради. Инглиз врачлари Горант жиноятчилар ва оддий одамларни қиёсий ўрганишнинг антропологик назарияси хулосаларини таҳлил қилиб, жиноятчиларнинг антропологик типлари мавжуд эмаслигини таъкидлади. Ломброзо шогирдлари Энрико Ферри ва Рафаэль Гарофало жиноятчи эркинлигини рад қилиб, унинг биологик шарт-шароитларига эътиборларини қаратишди. Э.Ферри “жиноятни касаллик, жазо тизимини эса - унинг

давоси”[13] сифатида кўришни таклиф қилди.

Охир оқибат биологик омиллар мураккаб детерминантлар комплексига қадар қисқартирилиб қуйидаги кўринишга эга бўлди:

1) антропологик омиллар: тана тузилиши, шахсий хусусиятлар;

2) физик омиллар: иқлим, вақт, йил, ҳарорат.

3) ижтимоий омиллар: ижтимоий фикр, дин, оилавий муносабат, мактаб режими, саноат ҳолати, иқтисодий ва сиёсий қонунчилик тизими[14].

Ломброзианлик криминология учун жиноят сабабларини шахнинг туғма, ташқи белгиларида кўринувчи “жиноятчи бўлиб туғилган шахслар назарияси”ни киритди.

Лекин Ломброзианлик йўқолиб кетмади, ҳозирги даврда унинг янги йўналишларидан бири ҳисобланган неоломброзианлик ҳам мавжуддир.

Масалан, криминал-биологик назарияга кўра, рецидивистларнинг тасодифий жиноятчилардан фарқлантирувчи физик ва психологик хусусиятлари мавжуд. Кречмер эса “тана тузилиши (конституцион) қобилияти назарияси”ни илгари суриб, шахсларни жисмоний жиҳатдан тана тузилишидан фарқлайди ва жиний қилмишни ўрганишни бу билан бевосита боғлайди[15].

Шелдон ва Глюк жиноятчи типининг “морфологик” назариясига асос солиб, маълум бир типлар ўртасида шахнинг жисмоний, ташқи белгилари ва потенциал жиҳатдан боғлиқлик мавжудлигини исботлаб берди [16].

Бизга маълумки, организмнинг ўзгарувчанлиги ва ирсият қонуниятлари ҳақидаги фан биологиянинг нисбатан янги йўналиши ҳисобланган “генетика”ни ташкил этади.

Генетик назария инсон хулқ-атвори сабаблари табиати ҳақидаги биологик таълимотлардан бири ҳисобланади. Бу назария тарафдорларининг асосий ғоясига кўра, ўйинчи ўз кўлидаги карта билан янги партияни бошлаганлиги каби ҳар бир шахс ўзидаги генлар билан ўзининг ҳаётини бошлайди.

Жиний қилмишларнинг генетик кодлар билан боғлиқлигини ва ўзаро алоқадорлигини исботловчи ҳолатлардан бири эгизаклар ўртасидаги жиноятчилик ҳисобланади.

Эгизакларда ирсият бир хил бўлиб, улар фақат ўсиш, ривожланиш шарт-шароитлари билан фарқ қилади. Бу ҳолат бутунлай генетик ўхшашлик мавжуд бўлган эгизаклардан бирида жиноят содир этишга мойилликнинг иккинчисида жиноятчиликнинг қайтарилиши мавжудлигини кўрсатишда қўлланилди[17]. Бу назария тарафдорлари томонидан 249 жуфт эгизаклар ўртасида эксперимент ўтказилганда, эгизаклардан бири жиноят содир этгани 62.9% ҳолларда уларнинг иккинчиси ҳам жиноятчи бўлиб ҳисобланади. Яъни ирсият таъсир даражаси 15-80% бўлса, атроф-муҳит таъсир даражаси 20-25 % ҳисобланади.

Америкалик биолог Морган Томас Хант асос солган “Хромосома назарияси”га кўра, одамда 46та хромосома бўлиб, агар улар 47та бўлиб қолса, яъни битта ошиб қолса одам нормал бўлмаган ҳолатда бўлади ва бундай одамлар бўйи узун бўлиб, агрессив хулқ-атворга эга бўлади. Бу назария тарафдорлари фикрига кўра, “ортиқча” хромосома - жиноят содир этишнинг биологик (генетик) сабабларидан бири ҳисобланади[18]¹.

“Эндокринологик жараён” назариясида жиноятчилик сабабларининг шаклланишнинг биологизацияси кўзда тутилган бўлиб, бу назария жиний қилмишнинг одам ички секрециясида жойлашган темирнинг бузилишига боғлайди.

Жиноятчиликни организмнинг анатомио-физиологик хусусиятлари билан боғлайдиган назариялардан бири “паст ёки тўлиқ қадрга эга бўлмаган (қадр) ирқ” позицияси бўйича жиноятчилик сабабларини тушунтириш ҳисобланади. Унга кўра, “юқори ирқ ҳамма вақт қуйидагисини сиқиб чиқаради ва қириб ташлайди, бу инсоният қонунидир”.

Психологик назария жиноятчилик сабаблари ҳақидаги мураккаб назариялардан бири ҳисобланиб, унинг икки асосий: психопатик ва психоанализ йўналиши мавжуддир.

1 Т.Г.Морган. Избранные работы по генетике. Государственное издательство колхозной и совхозной литературы «Сельхозгиз» Москва-Ленинград—1937.-С. 51-61.

Биринчи йўналиш жиноятларнинг содир бўлишига шахснинг психик соғлиғи таъсир қилишини белгилаб берган.

Немец психиатри Курт Шнейдер ўзининг “Психопатик шахслар” асарида 10та психопат типларни ўрганган ҳолда, уларнинг камида 7таси ижтимоий хавфли қилмиш содир этишга мойиллигини аниқлади (хусусан, меланхолик ва холерик)[19].

Яна бир немец психиатри Кречмер Эрнест эса жиноятчиларнинг қуйидаги типларини таснифлайди: (пикнический) пикник (гавда қисми катта, оёғи калта) шахслар. Лепогосомик ёки астеник новча ва оғир бўлмаган), атлетик (жуда ривожланган пропорционал гавда тузилишига эга) шахслар[20]. Кечмернинг бундай тавсифи антропологик назария ғояларига яқин туради.

Психоанализ назарияси асосчиси австриялик психиатр Зигмунд Фрейд ҳисобланиб, у ўзининг “Тушлар таъбири” (тушларни шарҳлаш) асарида инсон ички дунёсининг тузилиши, руҳий азобланиш сабаблари, шахснинг ўзи ва атроф-муҳит ҳақидаги тушунчалар ва шу кабиларни асосий масала сифатида ёритди[21].

Фрейднинг асосий ғояси унинг рақиблари томонидан “пансексуализм” деб аталган. Сабаби, у асаб касаллиги билан касалланган шахслар, хусусан, галлюцинация, спазм, қўрқувга тушган аёлларни ўрганиб, шахсларда қуйидаги икки ҳал қилувчи инстинкт (эҳтирос) мавжудлигини кўрсатди: ўз-ўзини муҳофаза қилиш инстинкти - шахс хулқ-атвори орқали ҳаракатланиб, усиз тирик жон мавжуд була олмайди, сексуал инстинкт-шахснинг ўзини эмас, балки унинг бутун шаклини сақланишини таъминловчи инстинкт. Шунингдек, унинг психоанализ назарияси “ана шу сексуал инстинкт” орқали шакллантирилган.

Фрейднинг фикрига кўра, агар жамиятдаги тақиқлар шахснинг эркин (ҳаракатланиш) лигига тўсқинлик қилса, у ўзининг ақлий ва жисмоний ҳаракатларидан четга чиқиб, бундай тўсиқни четлаб ўтиш пулларини қидиради ва бунинг оқибати ҳуқуққа хилоф қилмишларда намоён бўлади. Шундай қилиб, Фрейднинг психоанализ назариясининг асосий ғоясини “қониқиш” ташкил қилиб, у инсон хулқ-атворини ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Яъни “қониқиш” - психик соғломликнинг асосини, “қониқмаслик” эса оғир асаб ва психик бузилишларга, ҳаттоки, ижтимоий хавфли оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин.

Неофрейдизмга К. Хорни ва Э.Фроммларнинг “психомаданий” Америка фрейдзми, шунингдек, психокасаликни инқилобий потенциал орқали, функциясини эса прогресс кучи воситасида ҳал қилинишини изоҳловчи фрейдомарксизм кабиларни киритиш мумкин.

Неофрейдизмнинг марказий ғоясига кўра, инсон хулқ-атворини ҳаракатлантирувчи куч - ички ихтиёрий кучлар, яъни “ишқивозлик” ҳисобланади[22].

Жиноятчилик сабаблари ҳақидаги оригинал психологик таълимотлардан бири француз олими Габриэль Тард таълимотидир. Унинг фикрига кўра, жиноят-ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг негизини шахснинг психик фаолиятининг асосий оқибатлари ташкил этади. Хусусан, бир шахсдаги хусусият “тақлид қилиш” орқали бошқа бир шахсга “юқиши” мумкин ва бу шахснинг хулқ-атворига тезда таъсир кўрсатади.

Бу билан Габриэль Тард биринчи бўлиб тақлид қилувчи шахсни ўрганиш назариясига асос солиб, қуйидаги қонуниятларни яратган:

1. Яқин алоқада бўлган шахслар бир-бирининг хулқ-атворини яхшироқ ва осон қабул қилади.

2. Ёшлар қарияларга, камбағаллар – бойларга, христианлар эса аристократларга тақлид қилади.

3. Олдинги тақлид янгиси билан қопланади, цивилизация ривожланиши тақлид қилиш таъсири кенгайди, шу билан бирга, шахслар томонидан содир этиладиган жиноятлар сони ҳам ортади[23].

Жиноятчилик сабаблари тўғрисидаги социологик назариялар асосан XVIII-XIX асрлар мобайнида шаклланди. Уларнинг икки асосий ҳолати фарқланади.

экзоген омиллар ва уларнинг кўплиги.

Томас Мор ўзининг “Утопия”(1516) асарида жиноий хулқ-атвор – бировнинг қашшоқлигидан, бошқаларнинг эса паразитик ҳаёт тарзидан келиб чиқишини таъкидлайди.

Кампанелла ўзининг “Қуёш шаҳри”(1602) асарида белгиланишича, жиноятчилик кўпчилик одамларнинг “бебахралиги” (ҳамма нарсадан маҳрумлиги)га ҳамда жамиятни “адолатлилик

ва аъзоларнинг тенлиги” асосида қайта кўриш заруратига боғлиқдир.

Ж.П. Марат ва А. Н. Радищев асарларида жиноятчилик сабаби жамиятдати бир одамнинг иккинчисини эзиши, адолатнинг мавжуд эмаслигига боғлиқлиги кўрсатиб ўтилган.

Ж.П. Марат ўзининг “Жиноят қонунчилиги режаси” асарида жиноятчиликнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан боғлиқлиги ҳақидаги ғоясини ривожлантирди[24].

Рус демократ олими А.Н.Радищев “Петербургда Москвага саёҳат”, “Қонунчилик ҳолатлари тўғрисида” асарида жиноятчиликнинг ижтимоий тузум характери, мустаҳкам тизимдаги ижтимоий-иқтисодий шароитларга боғлиқлигини белгилаган. Бундан ташқари, у жиноятчилик сабабларини статистик маълумотлар асосида ўрганиш дастурини ишлаб чиқди[25].

Социалист-утопистлар эса жиноятчилик сабабларини хусусий мулкнинг мавжудлиги ва адолатсизлик билан боғлайдилар.

А.Сен-Симон, Шарль Фурье, Роберт Оуэн жиноятчилик сабабларини одамлар ҳаёти шарт-шароитларига боғлаб, чайқовчилик (олиб-сотарлик), судхўрлик жиноятчилигини кўрсатган ҳолда зўравонлик, эксплуатация, ножўя тарбия ва бошқа шарт-шароитлар мавжуд ҳолларда улар билан курашиш натижасиз эканлигини кўрсатиб ўтганлар. (XIX аср демократлари А.Н.Гернец, В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, Н.Г. Чернышевскийлар ҳам шундай фикрда бўлган).

Белгиялик олим, социолог, статистик Кетле Ламбер Адольф Жак жиноятчиликнинг ижтимоий муносабатлар билан боғлиқлиги ҳақида фикр юритиб, жамиятнинг ўзи жиноят содир этилишига шарт-шароит яратиб беришни таъкидлаб ўтди, шунингдек, статистикадан фойдаланиб жиноят билан шахс хулқ-атвори, унинг тарбияланиш муҳити ва таълими ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга ҳаракат қилди.

Голланд криминологи Ван Гамель жиноятчилик сабабларини иқтисодий шарт-шароитлар, хусусан, бойишга интилиш каби омилларга боғлайди[26].

Немец криминалисти Лист эса жиноятчиликка нафақат иқтисодий шарт-шароитлар, балки уруш, алкоголизм, айрим урф-одатлар ва анъаналар, тарбиядаги камчиликлар ҳамда фоҳишабозлик таъсир кўрсатишини белгилаб берди[27].

Голланд криминологи Бонгер жиноятчиликни “авваламбор, ижтимоий тузум натижаси” деб ҳисоблаб, жиноятчилик шарт-шароити сифатида болалар меҳнати, узун иш куни, иқтисодий тангликлар. Ҳаётий (маиший) келишмовчиликлар каби ижтимоий омилларни кўрсатди.

Америка криминологи Вэрон Фоксинг “Криминологияга кириш” асарида “Дифференциал боғлиқлик (табақалаштирилган) назарияси”, “Бегоналаштириш назарияси”, “Нейтрализация назарияси”, “Субмаданият назарияси”, “Дрейф (кеманинг курсдан оғиши) назарияси”, “Стигмация назарияси” ҳамда жиноятчилик сабабларини иқтисодий асосланттириш назарияси каби жиноий хулқ-атвор антологияси (вужудга келиши)нинг иқтисодий назариялари кўриб чиқилган[28].

Э.Дюргеймнинг “Аномия назарияси”нинг американча вариантыда Р. Мертон жиноятчиликни ижтимоий ахлоқнинг заифлашуви, ижтимоий институтларнинг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан издан чиқиши сифатида тушунтирди.

Америка криминологи Эдвин Сатерленднинг “Дифференцияланган ассоциациялар ва боғлиқликлар” назарияси жиноятчилик сабабларини жиноий хулқ-атворга ўргатиш натижаси сифатида талқин қилиб, бу назарияга кўра, жиноий хулқ-атвор шахснинг атрофидаги “қонунни бузиш, унга риоя қилишдан кўра қулайроқдир», деган баҳо натижасида вужудга келади.

“Субмаданият назарияси”га кўра, одам (асосан ёшлар ва вояга етмаганлар) ўзи билан тенг одамлар гуруҳида яшаб, ушбу гуруҳ, “шайка” қадриятлари билан боғлиқ ҳолда шаклланади, уларга риоя қилади, ижтимоий маданий қадриятлар тизимига эса эътибор бермайди ва натижада унинг хулқ-атвори ғайриижтимоий қилмишга айланади.

“Стигмация” назариясига кўра, ҳеч бир хулқ-атвор ўз ўзидан жиноят деб ҳисобланмайди, ҳамма гап “ён томондан баҳо бериш”дадир. Яъни қилмиш қонунчилик, судья ва полиция томонидан унга таъсир этилган ёки баҳо берилган тақдирдагина жиноят деб ҳисобланади. Айнан шундай таъсир “стигмация”, яъни «клеймания» (жиноят деб тамға босиш) йўли билан жиноят жиноятчиликни вужудга келтиради. Бошқача айтганда, шахснинг жинойий юстиция билан ўзаро алоқаси жараёни унга акс таъсир этиб, уни жиноятчига айлантиради. Вэрон Фокснинг фикрича, бундай жараён тузалмайдиган жинойий жамоа шаклланадигав тюрмада кульминацион нуқтасига етади.

Жиноятчилик сабаблари тўғрисида Маркс ва Энгельс назариясини ХХ аср бошларида голланд криминологи Биллем Адриан Бонгер ривожлантириб, у ўзининг фикрини “социализм альтруизм (бошқалар манфаатини ўйлаш)ни вужудга келтириш имкони бўлганда, капитализм – эгоизм (худбинлик)нинг манбаи ҳисобланади” деб асослантирди. Унинг фикрича, капитализмда эгоист унинг эҳтиёжини қондирадиган қонуний йўл бўлмаса, у бошқалар ҳисобига бойишига ҳаракат қилади. Социализмда эса шахсларнинг эҳтиёжлари қонуний йўллар билан қондирилиб, бунинг натижасида қашшоқлик вужудга келади ва бу жиноятчиликнинг асосий сабабларини юзага келтиради[29].

Собиқ Иттифоқи олимларининг кўпчилиги жиноятчилик сабаблари концепциясига жиноятчилик омиллари кўплиги нуқтаи назаридан ёндашган.

В.Н.Кудрявцев ёзишича, ҳуқуқбузарликлар манбалари – одамлар ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари, аҳолининг бутун ва алоҳида қатламлари социал психологияси ва аҳолининг маданияти давлат ва ҳуқуқий институтларининг нормалар томонидан функционаллаштирилганлиги ҳисобланади[30].

Н.Ф. Кузнецова фикрича, жиноятчилик сабаблари бўлиб жинойийликни келтириб чиқарувчи негатив (зарар етказувчи) характердаги иқтисодий, маънавий, тарбиявий, ташкилий-бошқарувга оид, ижтимоий-психологик омиллар ҳисобланади[31].

Л.И.Спирidonовнинг қарашини бўйича, жиноятчиликнинг махсус сабаблари умуман мавжуд эмас: айнан бир хил ижтимоий ҳодисалар ҳар хил шароитларда позитив (ижобий) ёки негатив (салбий) оқибатларга олиб келиши мумкин. Криминологиянинг асосий вазифаси эса ана шундай ижтимоий ҳодисалардан қайсилари негатив характерда эканлигини аниқлашдир[32].

Юкоридагилардан келиб чиқиб, жиноятчилик сабабларини назарий тушунтиришда уларни “сарқитлар” (кўргиликлар) назариясидан ташқари яна икки турдаги нуқтаи назарларга бўлиш мумкин: антагонистик ва неантагонистик қарама-қаршиликлар.

Кенг тарқалган “қарама-қаршиликлар” назарияси марксизм-ленинизм классиклари томонидан асослантилган антагонистик (мурасиз) қарама-қаршиликлар назариясига кўра, социал “портлашлар”, инқилоблардан қочиш учун формация, давлат ва ижтимоий тузумни, инсон ҳаёти фаолияти ва тамойилларини ўзгартириш керак. Лекин социализм принципи амал қиладиган жамиятда “ноантагонистик қарама-қаршиликлар” назарияси мавжуд бўлиб, у жиноятчиликнинг сабаби ҳисобланади.

А.А.Пионтковский жиноятчилик сабаблари таркибини жамият аъзоларининг доимий ўсиб боровчи эҳтиёжлари ва уларни қондиришнинг моддий воситалари ўртасидаги ижтимоий характердаги қарама-қаршиликларда деб ҳисоблайди.

В.Н.Кудрявцев ёзишича, “ҳуқуққа хилоф, хатти-ҳаракат субъект хулқ-атвори ва қонун талаблари ўртасидаги очиқ низога айланиб боровчи қарама-қаршиликлар натижасида вужудга келади ва ривожланади. Бундай қарама-қаршиликлар психологик, социал ёки аралаш характерда бўлади.

Кейинчалик В.Н. Кудрявцев жиноят сабабларини объектив ва субъективга бўлади.

Жиноятчиликнинг объектив сабаблари – одамларнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатларидаги қарама-қаршиликлари шунингдек, ғайриижтимоий мотивацияга

олиб келувчи қийинчилик ва етишмовчиликлардир.

Жиноятчиликнинг субъектив сабаблари эса - социал психология элементлари, бузуқ эҳтиёжлар, манфаатлар, мақсад ва мотивлар ҳисобланади[33].

“Қарама-қаршиликлар” назариясига қиёсий жиҳатдан яқинроқ назариялардан бири ҳисобланган “Деформация” назарияси А. Номоконовнинг “Преступное поведение: детерминация и ответственность” асарида ўз ечимини топган. Унинг фикрича, барча ижтимоий қарама-қаршиликлар эмас, балки жамият тараққиётини тўхтатувчи қарама-қаршиликлар жиноятчилик манбаи ҳисобланади ва бундай қарама-қаршиликлар “ижтимоий ҳаёт деформациялари” деб номлаш зарур. Жиноятчилик сабабларини эса шахснинг ҳаёт тарзида, у ёки бу микромуҳитда вужудга келувчи “комплекс деформациялар” сифатида тушуниш керак[34].

Волков Б.С. Номоконов А.Л.нинг позициясини ойдинлаштириб, ғайриижтимоий хулқ-атвор хусусиятларига кўра жиноятчилик сабаблари ва шарт-шароитларини қуйидаги 3 гуруҳга бўлади:

а) жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши хусусияти билан боғлиқ ҳолатлар;

б) шахснинг ижтимоий интеграциялашуви, унинг ижтимоий психологик хусусиятлари билан боғлиқ ҳолатлар;

в) ижтимоий муносабатлар ва ҳуқуқ-тартиботни ижтимоий-ҳуқуқий тартибга солишдаги ҳамда ҳуқуқбузарликнинг олдини олишдаги камчиликлар боғлиқ ҳолатлар[35].

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнидаги жиноятчилик сабабларини ўрганувчи назариялардан бири Гарри С.Беккер ва Исаак Эрлихнинг жиноятчиликнинг иқтисодий назарияси ҳисобланади.

Сиёсий-иқтисодий Гарри С.Беккер биринчи бўлиб криминологиядаги классик мактаб қарашларини қайта тиклади: одам унинг мотивацияси бошқалар мотивациясидан фарқ қилганлиги учун жиноятчига айланмайди, балки ўзининг қилмишидаги харажат ва фойдани кўзлаган ҳолда маълум бир хулосага келиб, ўзидаги ахборот имкониятларини текшириб шундай қилмиш танлайдики, бундай қилмиш учун жазоланиш хавфи камроқ, фойда эса кўпроқ бўлади[36].

Бошқа сиёсий-иқтисодчи Исаак Эрлих одамлар жиноятчиликка қараб қандай турлансалар, жиноятчиликка қизиқиш ва омад ҳам шундай таъсир кўрсатади, деб ҳисоблайди.

Унинг фикрича, жиноий жазоланадиган қилмиш, хусусан, мулкка қарши жиноятлар жиноятчилар томонидан “нормал бозор операциялари” сифатида содир этилади. Жиноий қилмишлар “ёпиқ бозори”ни эса ҳуқуқбузарларнинг хулқ-атвори турли шаклларда тартибга солади ва мувофиқлаштиради.

Агар тасодифий қурбонлар, деб таъкидлайди у. Ўзларининг жабрланмасликлари учун олдини олиш чоралари (сигнализация, сейф)ни кўрган бўлсалар, жиноятчиларга бундай объектларга тажовуз қилиш қимматга тушади[37].

Вестфальк Университетидаги криминология институти раҳбари Ганс Шнайдер жиноятчилик сабабларининг 3 иқтисодий назарияларини белгилаб берди:

а) депрессия (турғунлик)лар - жиноятчилик юқори конъюктура даврида пасаяди, иқтисодий депрессиялар даврида эса ўсиб боради;

б) экспанциялар – жиноятчилик иқтисодиётнинг ривожланиши билан ўсиб боради, кучсизланиши билан эса пасаяди;

в) комбинациялар - депрессиялар – экспанцияларга кўра, жиноятчилик иқтисодиётнинг “уйғониши” ва инқирози даврида ўсиб боради. Бунда иқтисодиётдаги ўзгаришлар ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатдан жиноятчилик даражасини кўтаради[38].

Бу назариялар яширин латент жиноятчилик тадқиқ қилинганидан кейин ўз аҳамиятини йуқотди.

Жиноятчилик сабаблари таснифлаш муаммолари.

Жинойтчилик сабабларининг таснифи деганда, жинойтчилик сабабларини маълум бир мезонларга кўра, гуруҳларга бўлиш, ажратиш тушунилади.

Жинойтчилик сабабларининг дастлабки ва асосий таснифи “функционаллаштириш даражаси”га асосланади ҳамда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг диалектик ўзаро муносабати билан белгиланади. Бундай таснифнинг мезони булиб, жинойтчилик сабабларининг умумийлиги даражаси ҳисобланади:

а) жинойтчиликнинг умумий сабаблари (барча жинойтлар учун умумий ҳисобланган сабаблар);

б) турли категориядаги жинойтчиликнинг (хусусий) сабаблари;

в) алоҳида турдаги жинойтчилик сабаблари.

Жинойтчилик сабабларининг иккинчи таснифи ижтимоий ҳодисалар таркиби ва хусусиятдан келиб чиқади:

1) ижтимоий-иктисодий;

2) ғоявий (маданий-тарбиявий ҳам киради);

3) ташкилий-бошқарувга оид;

4) ижтимоий психологик.

Жинойтчилик сабабларининг учинчи таснифи мақсадга мувофиқлиги (мақбуллиги) га кўра “тўлиқ” ва “хусусий” каби гуруҳларга бўлишдан келиб чиқади. Бунда жинойтчилик “тўлиқ” сабаблари қуйидагилар билан тавсифланади:

1) барча ижтимоий ҳодисалар ва омиллар мажмуи;

2) уларнинг турли хусусиятга эга эканлиги;

3) жинойтни вужудга келтирувчи ҳодиса ва омилларининг бир хил эмаслиги (яъни асосий, иккинчи даражали, бевосита, билвосита омиллар).

Тўлиқ сабаб жинойтчиликни келтириб чиқарувчи ҳодисалар мажмуидир. Хусусий сабаб тўлиқ сабаб таркибига кириб, унинг бир қисми ҳисобланади ва жинойтчиликнинг бевосита (махсус) сабаби, деб эътироф этилади.

Жинойтчилик сабабларининг тўртинчи таснифи “ижтимоий омилларнинг жинойтчиликка таъсир этиш механизмига” асосланган. Бунда жинойтчилик сабаблари ва уни вужудга келтирувчи шарт-шароитлар эътиборга олинган.

Шарт-шароитлар таркибига кўра жинойтчилик сабаблари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Жамятда ғайриижтимоий қарашлар ва анъаналарнинг вужудга келиши, тикланиши, қайта тикланишига олиб келувчи турли хил ғоявий тарбиявий омиллар;

2. Ғайриижтимоий қарашлар ва одатларнинг вужудга келишига шарт-шароит яратувчи айрим ташкилий бошқарувдаги хатолар ва камчиликлар;

3. Шахснинг ахлоқий (маънавий) шаклланишидаги камчиликлар.

Жинойтчилик сабабларнинг бешинчи таснифи сабабларнинг объектив, объектив-субъектив ва субъективга бўлинишига асосландир.

Объектив сабаблар инсон эрки билан боғлиқ бўлмаган тарзда мавжуд бўлган сабаблардир.

Субъектив сабаблар эса одамларнинг эрки ва фаолияти, уларнинг бирлашуви билан белгиланади.

Жинойтчилик сабабларининг олтинчи таснифи ижтимоий-иктисодий формациялар хусусиятларига асосланади. Бу тасниф марксизм-ленинизм таълимоти билан боғлиқ бўлиб, сабабларнинг “асосий” ва “асосий бўлмаган” турларга бўлинишига олиб келади. Жинойтчиликнинг асосий сабаблари “эксплуататорлик сабаблари” деб номланиб жинойтнинг ўзидан келиб чиқади ва уларни бартараф этиш учун бундай ижтимоий муносабатлар тизимини бутунлай ўзгартириш керак. Социалистик даврида бундай сабаблар “асосий бўлмаган” деб номланади.

Юқоридаги жинойтчилик сабабларининг бешинчи таснифи схемаси шартли равишда бўлиб, бундан ташқари жинойтчилик сабабларини бир қанча мезонларга кўра турларга бўлиш мумкин:

Биринчидан, жинойтчилик сабаблари манбаларнинг сонига кўра “бир омиллик” ва

“кўп омилли”га бўлинади.

Иккинчидан, сабабларни жиноий хулқ-атвор турлари ва характериға кўра, қуйидаги турларға бўлиш мумкин масалан, мулкка қарши, зўравонликка асосланган, давлатға қарши, транспорт, ҳарбий ва шу каби жиноятлар;

Учинчидан, жиноятчилиги сабабларини жиноят оқибатлари характериға кўра ўта оғир, оғир ва унча оғир бўлмаган каби турларға бўлиш мумкин.

Тўртинчидан, жиноятчилик сабабларини уларнинг вужудға келиш соҳалари бўйича турларға бўлиш мумкин: қишлоқ хўжалик, савдо, қурилиш соҳалари, жамоат жойлари ва ҳ.к.

Бешинчидан, жиноятчилик сабабларини жиноят содир этган шахсларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб турларға бўлиш мумкин, масалан, маҳкумлар жиноятчилиги сабаблари, вояға етмаганлар жиноятчилиги сабаблари, рецидивистлар жиноятчилиги сабаблари, мансабдорлик жиноятчилиги сабаблари ва ҳ.к.

Ниҳоят, жиноятчилик сабабларини жиноят содир этган шахсларнинг айби шакллариға кўра ҳам турларға бўлиш мумкин: эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноятчилик сабаблари, қасддан содир этилган жиноятчилик сабаблари.

Бундай тасниф нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим бўлиб, жиноятчиликка қарши курашишда олдини олиш чоралари тизимини ишлаб чиқишда ёрдам беради.

Индивидуал жиноий хулқ-атвор даражасидаги жиноятчилик

Алоҳида жиноий хулқ-атворнинг содир этилиш механизмини аниқлаш ва ўрганиш учун диалектиканинг методологик принциплариға мурожаат қилишға тўғри келади: “умумий”, “хусусий” ва “алоҳида” ҳодисалар.

Индивидуал тарзда жиноят содир этиш биринчи навбатда жиноятчи шахсининг “эркин ҳаракатиға” боғлиқ. Бу эркин ҳаракат, авваламбор, икки омил натижасидир:

а) жиноий хатти-ҳаракат содир этишта имкон берувчи жиноятчи шахсини шакллантирган шарт-шароитлар, унинг қарашлари, одатлари, эҳтиёжлари ва ишончлари;

б) жиноят содир этилганлиги бўйича турмуш-тарзининг аниқ шарт-шароитлари.

Бундай омиллар алоҳида эмас, балки бир-бириға боғлиқ тарзда ҳаракатда бўлади. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳар бир алоҳида жиноят даражасидаги жиноятчилик “занжири” қуйидаги уч босқичлардан иборат:

а) жиноят содир этган шахсининг эркин ҳаракати (сабабий занжирнинг бошланиш қисми сифатида);

б) маълум бир ҳаётий ҳоллар бўйича зарар етказувчи одатлар, анъналар, қарашлар, ишончлар, манфаатлар ва эҳтиёжларнинг ўзаро боғлиқлиги (сабабий боғлиқнинг марказий қисми сифатида);

в) жиноят содир этган инсон шахси шаклланишининг негатив (салбий) шарт-шароитлари (сабабий боғлиқликнинг энг узун, лекин “чуқур” қисми).

Одамнинг аниқ хулқ-атвори нафақат умумижтимоий шарт-шароитлар (ижтимоий-иқтисодий ҳолат, сиёсий режим, ҳуқуқий мақом, ахлоқий психологик йўналишлар ва ҳ.к.), балки глобал иқлимий, физик, космик омиллар ҳам таъсир қилади.

Айрим тадқиқотларға кўра, инсонлар қуёш нури кучайиши, йил фасллари ва ҳаттоки, рок мусиқа баландлиги таъсирида ҳам жиноят содир этишлари мумкин. Масалан, рок мусиқанинг ўзи инсон психикасига, соғлиғи ва хатти-ҳаракатиға таъсир этиши мумкин. Масалан, қадимги Осиёда шундай жазо тури мавжуд бўлганки, маҳкум пастроқ осилиб турган катта қўнғироқ ичига киргизилгач ва тинмасдан қўнғироқ чалинган, бунинг натижасида маҳкум жуда оғир азоб билан ўлган.

Сабабият бошқа ғайриижтимоий ҳодисалар каби инсонлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг социал доирасида вужудға келиб, бундай муносабатлар доираси кенгдир (иқтисодий, психологик, ахлоқий, ҳуқуқий, ташкилий-бошқарувға оид). Жиноят салбий ижтимоий ҳодиса ҳисобланганлиги учун жиноятчилик сабаблари социал институтлар орқали ўрганилади.

Криминологияда сабабият бир турдаги ва бир аҳамиятли бўлмасдан, комплекс

характерга эгадир. Жиноятчилик сабабларини аниқлаш борасида эса фақат битта аниқ сабабни кўрсатиб бўлмайди, чунки жиноятнинг ўзи кўпқиррали мураккаб ҳодиса ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилган ўндан ортиқ назариялар ичидан битта аниқ назарияни тан олиб, қолганларини рад этиш мушкул. Чунки ҳар бир назариялар ўз даври шарт-шароитларидан келиб чиққан ва ўша давр олимлари томонидан тан олинган, шунингдек, ҳар бир назариянинг ўзининг устун томонлари ва камчиликлари мавжуд.

Криминологиянинг асосий вазифаси эса ҳар, бир назариянинг “криминологик сабабият” тизимидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлаш ҳамда уларнинг ҳаракатига кўра маълум бир шаклдаги “назариялар пирамидаси”ни яратишдир. Бу борада криминология фани “архитекторлик” вазифасини бажаради.

Жиноятчилик сабаблари омилларининг ҳар бир алоҳида жиноят бўйича вақт ва ҳудуд жиҳатдан таъсир этиш (ҳаракатланиш) механизми турлича бўлиб, бунда “алоҳидалик” хусусиятини эътиборга олиш лозим. Бундай вақтда эса “жиноятчилик сабабларининг таснифи” муҳим аҳамият касб этади.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. John Frederick William Herschel. Preliminary discourse on the study of natural philosophy. –М.2019. p.202 .
2. Криминология. -М.: Бек,1995. —С.76.
3. Криминология / А. И. Долгова. — 4-е изд., перераб. и доп. 2016. (Краткие учебные курсы юридических наук). -С.153
4. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. - 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: норма: ИНФРА-М, 2022. —С.110.
5. Қ.Р.Абдурасулова. Криминология. Дарслик. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Х. Рустамбоев. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. - Б.35.
6. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye.O_dukhe.pdf
7. Избранные произведения Иеремии Бентама. Т. 1. – СПб., 1867. – Б.39.
8. Bentham J. Deontology .Oxford, 1983. P. 251.
9. Кетле, Ламбер Адольф Жак. Социальная физика, или Опыт исследования о развитии человеческих способностей / Кэтлэ; Под ред. [и с предисл.] А. Русова. Т. 1-2. Т. 2 // 2 т.; 23 Пер. с изд. 1869 г. студ. Киев. коммерч. ин-та Е. Калмановской, Э. Пышнова и А. Шендеровича. — Киев : Киев. коммерч. ин-т, 1911-1913, 1913. — [2], 360 с.
10. Gall F. J. Sur les fonctions du cerveau. Т.1. - Paris : J.V. Baillièrre, 1825. –P. 405.
11. Ломброзо, Чезаре. Человек преступный : [перевод с итальянского] / Чезаре Ломброзо. – Москва: Алгоритм, 2018. — 352 с.
12. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. М., 2004. С. 5.
13. Ферри Э., Сост. и предисл.: Овчинский В.С.: Уголовная социология. — Москва: Инфра-М, 2005. —С.21.
14. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. — М., 1997. — С. 61.
15. Эрнст Кречмер. Строение тела и характер. – Москва : Академический проект, 2019. — С.52.
16. William H. Sheldon, The varieties of human physique: An introduction to constitutional psychology (New York: Harper & Brothers, 1940); Glueck S. Psychiatric Examination of Persons Accused of Crime//Yeie Law Journal. 1927. V. 36. P. 632-648.
17. Штерн К. Основы генетики человека. – М., 1965. – Б. 529.; Дубинин Н.П., Карпец И.Н., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. – М., 1982. – 129-б.; Эфроимсон В. Родословная альтруизма // Новый мир, 1971, №1. – Б.210.
18. Т.Г.Морган. Избранные работы по генетике. Государственное издательство колхозной и совхозной литературы «Сельхозгиз» Москва-Ленинград—1937.-С. 51-61.

19. Курт Шнейдер. Клиническая психопатология. 14-е неизменное издание с комментариями Герда Хубера и Гизеллы Гросс. Издательство "Сфера" (перевод, оформление) – М., 1999. – С. 27.
20. Эрнст Кречмер. Строение тела и характер. – Москва : Академический проект, 2019. — С.52.
21. Зигмунд Фрейд. Толкование сновидений. Издательство "Харвест". – М., 2005. – 480 С.
22. Фромм Эрих, Хорни Карен. Психоанализ и культура. Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. . – Москва : Юрист, 1995. — С.423.
23. Тард Г. Законы подражания. — М.: Академический проект, 2011. — С. 70.
24. Марат, Жан Поль (1743-1793). План уголовного законодательства [Текст] / Пер. с фр. Н. С. Лапшиной ; Под ред. и с предисл. А. А. Герцензона. — Москва : Изд-во иностр. лит., 1951. — 152 с.
25. Радищев А. Н. О законоположении // Радищев А. Н. Полное собрание сочинений. М.-Л. :Изд-во Академии наук СССР, 1938—1952. Т. 3 (1952). С. 143—165.
26. Введение в криминологию : лекции / В.А. Ананич ; учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск : Акад. МВД, 2014. –с.59.
27. Лист, Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / Ф. Лист ; сост. и предисл. В.С. Овчинского. — Москва : ИНФРА-М, 2023. —С.110.
28. В. Фокс «Введение в криминологию». Пер. с англ. – М.: «Прогресс», 1985. – С. 106-117.
29. Каиржанов Е.И. Криминология (Общая часть). – Алматы: 2003. – С. 29.
30. Кудрявцев, В. Н. Причины правонарушений: (репринт издания М., 1976) Монография / Кудрявцев В.Н. - Москва :Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. - С.34.
31. Проблемы криминологической детерминации / Кузнецова Н.Ф.; Под ред.: Кудрявцев В.Н. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - С.48.
32. Спиридонов Л.И. Социальное развитие и право. Л., 1973. С. 167.
33. Владимир Кудрявцев: Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения. Монография. – М.: НОРМА, 2019. – С.36.
34. Номоконов В.А.: Преступное поведение: детерминация и ответственность.– Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. – С.43.
35. Волков М. Что нам показывает статистика преступности // Вестник статистики. 1991. №3.
36. Becker G.S. The economics of crime // Cross Sections. 1995. Fall. P. 8 - 15.
37. Ehrlich I. The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life or Death // American Economic Review. - 1975. - № 65.
38. Шнайдер, Г.Й. Криминология/ Ганс Йоахим Шнайдер; Пер. с нем. Ю. А. Неподаева; Под ред. Л. О. Иванова.- М.: Университетское, 1994.- С. 253.